

הרב צבי שורץ

שמיטת כספים — מבחן של אחווה

ראשי פרקים:

הקדמה

א. טעמי השמיטה

ב. שמיטת כספים

ג. תקנת פרוזבול

ד. שמיטת כספים ביובל

ה. המחזיר חוב

ו. מצוות הקהל

סיכום

הקדמה

בתורה מופיע עניין השמיטה מספר פעמים:

א. "ושבתה הארץ שבת לה' שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך ואספת את תבואתה" (ויקרא כה, ב-ג).

ב. "ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה והשביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חייית השדה" (שמות כג, יא).

ג. "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה וזה דבר השמיטה שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה' את הנוכרי תגוש אשר יהיה לך את אחיך תשמט ידיך" (דברים טו, א-ג).

פרשה זו שבספר דברים מעלה מספר קשיים בפשט המקראות בסגנון ותוכן הדברים:

א. מדוע דין שמיטת כספים הוא רק בסוף השנה השביעית ולא במשך כל השנה כמו שמיטת קרקע¹?

1. וכך תרגם אונקלוס מקץ שבע שנים — מסוף שבע שנים. והאב"ע שפירש מקץ — בתחילת השנה. כבר הקשה עליו הרמב"ן ומסכם: "ועל דרך הפשט יראה לי כי לשון הכתוב כפשוטו הוא ברור ומתוקן כי קץ הוא סוף".

- ב. מדוע יש צורך להדגיש את מצוות השמיטה ליהודי לעומת מצוות הנגישה מן הגוי?²
- ג. תביעה זו להשמטת כספים היא לכאורה דרישה בעלת דרגה עליונה מאוד של נדיבות היוצאת מגדר הרגיל מדוע תובעת התורה זאת מכל אחד? לחיזוקה של שאלה זו הרי הלווה ביקש הלוואה וקבע לה זמן פירעון; מדוע לא יחזירה בתום הזמן? אילו היה מבקש צדקה או מענק היה מקבל אולי מתנה מועטת אבל זה שביקש הלוואה מדוע שלא יחזיר הרי יש פה הפרת הסכם הנתינה? ועוד מדוע קוראת התורה לאדם שלא מגיע לדרגה כזו של ותרנות בשם "בליעל" — "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" (דברים טו, ט), והרי אין זו צרות עין וחוסר רצון לתת אלא זו הימנעות מויתור על כסף המגיע לו בדין?

א. טעמי השמיטה

ספר החינוך (מצווה פד) במצוות שמיטת קרקעות מביא את שורשי המצווה "... ועוד יש תועלת אחת נמצא בדבר לקנות בזה מידת הותרנות כי אין נדיב כנותן מבלי תקוה אל הגמול". דבר זה גם עולה מפורש מהנאמר "ואכלו אביוני עמך" (שמות כג, יא) הרי שזו מטרת השמיטה.

הרב צבי הירש קלישר (ספר הברית פרשת בהר) מביא שדין הפקרת השדות בשביעית אמורה ליצור שוויון בין כולם — אין יחסי אדון שכיר אלא יד כולם שווה בו: "...גם ללמוד מזה שלא יתנשא העשיר על העני אמרה תורה שבשנה השביעית כולם שווים יחד עשיר ואביון יש להם רשות בגינות ובשדות לאכול לשבעה".

בעל השדה, לבד מאכילתו הפרטית, אינו יכול לנהוג בשדהו מנהג בעה"ב ואף לא לסחור בפירות אלו ואחת התקנות שתוקנה כדי לאפשר חלוקת הפירות נקראת אוצר בי"ד. בתוספתא (שביעית פ"ח ה"א) נאמר:

"בראשונה היו שלוחי בי"ד יושבים על פתחי עיירות כל מי שמביא פירות לתוך ידו היו נוטלין אותן ממנו ונותנים לו מהם מזון שלש סעודות והשאר מכניסים אותו לאוצר שבעיר".

2. הרמב"ם (ספר המצוות, מצוות עשה קמב) והחינוך (מצווה תעו) מביאים שזו מצוות עשה שציונו לנגוש הנוכרי ולהכריחו לפרוע חובו, אולם הרמב"ן משיג על הרמב"ם (ס' המצוות, שורש ו) ואומר שאין זו מצוות עשה אלא ישראל הנוגש עובר בעשה ולא תעשה, כי מה שכתבה התורה "את הנוכרי תיגוש" זה בא ללמד על ישראל מלאו הבא מכלל עשה — עשה, אולם מותר להשמיט גם מן הנוכרי.

כך יוצא שבעל השדה עצמו מקבל גם הוא את מזונו כעני.

הרב קוק (הקדמה לשבת הארץ עמ' 64) מתאר את הרוח המרוממת הנושבת בשנת השמיטה:

"שנת שבתון מוכרחת היא לאומה ולארץ! שנת שקט ושלום, באין נוגש ורודה, לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה, שנת שיון ומרגוע, התפשטות הנשמה בהרחבתה אל הישר האלוקי המכלכל חיים בחסד, אין רכוש פרטי מסוים ולא זכות קפדנית, ושלום אלוקי שורר על כל אשר נשמה באפו. והיתה שבת הארץ לכם לאכלה, לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ותושבך הגרים עמך, ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול. אין חלול-קדש של קפדנות רכוש פרטי בכל תוצאות יבולה של שנה זו וחמדת העושר המתגרה על ידי המסחר משתכחת לאכלה ולא לסחורה... רוח קדושה ואצילות שפוך על פני כל — שנת שבתון יהיה לארץ שבת לה".

ב. שמיטת כספים

בגמ' (גיטין לו ע"א) נאמר:

"זה דבר השמיטה שמוט בשתי שמיטות הכתוב מדבר אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים. בזמן שאתה משמט קרקע אתה משמט כספים אי אתה משמט קרקע אי אתה משמט כספים".

ומבאר רש"י: ואע"פ ששמיטת כספים חובת הגוף היא תלתה התורה דין זה בשמיטת קרקע³. לפי מקור זה התולה את שמיטת כספים בשמיטת הקרקעות אפשר להסביר לא רק את יסוד חיוב שמיטת הכספים הקשורה בשמיטת הקרקע אלא גם את טעם החיוב.

אין ספק שדרישת התורה לשמיטת חובות היא דרישה של ותרנות וחסידות של לפני משורת הדין, והראיה — שהתורה חששה שהעם יימנע מלהלוות כדי שלא יצטרך לשמט — "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" (דברים טו, ט).

אולם אחרי שנה שלימה של הפקרת השדות וחיי שוויון בין כל חלקי העם, שנה שכולה הוקדשה להחדרת היסוד הערכי "כי גרים ותושבים אתם עמדי כי לי כל הארץ" שנה שמתפנה בה האדם לעבודת ה' ומנותק מעבודת הקרקע המשעבדת

3. בפשט הסוגיה בגיטין נחלקו רש"י ותוס' למה הכוונה בזמן שאתה משמט קרקע. לפי רש"י מדובר על השנה השביעית, ולפי תוס' שמיטת קרקע נקראת שנת היובל, והשנה השביעית נקראת שמיטת כספים. כי הדבר שמאפיין את השנה השביעית שאין ביובל היא שמיטת כספים. אולם לפי כולם יוצא ששמיטת כספים תלויה בשמיטת הקרקע אם ביובל ואם בשביעית.

והופך להיות רוחני יותר, במצב כזה כשבא הלווה להחזיר את חובו אומר המלווה באופן טבעי "משמט אני". אחר שנוצר רגש אחווה עמוק כל כך שבא לידי ביטוי בסיום השנה. והתורה מדגישה את הרגשת האחוה ברגע זה "ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידיך" ובאופן טבעי לא עולה על הדעת לנגוש את אחיו. אולם כלפי הגויים שלא נוצר תהליך כזה — היחסים הם כמו יחסי מסחר הוגנים, שאת החובות צריך להחזיר, וותרנות בעניין זה היא פגימה בסדרי חיי המסחר וכיבוד הסכמים בין בני אדם.

ג. תקנת פרוזבול

בזמנו של הלל שנמנעו העם מלהלוות תיקן פרוזבול. תקנה זו שלפי דעה אחת בגמרא (גיטין לו ע"א) מועילה רק לשביעית מדרבנן ולפי דעה שניה אף לשביעית דאורייתא מטעם הפקר בי"ד הפקר, אפשר להסבירה גם על פי דברינו. הטעם הפשוט לתקנה זו שמצוות הלוואה וצדקה חשובות יותר מעבירה על איסור השמטת כספים; וראיה לדבר — שהתורה כפלה את ביטויי הנתינה במצוות הצדקה "פתוח תפתח" "נתון תיתן" ואף הזהירה בלאווים "לא תאמץ ולא תקפץ את ידך", ולכן ראה הלל לעשות הכל כדי שימשיכו לתת הלוואות.

אולם לפי דברינו אפשר להסביר תקנה זו, שברגע שהעם נמנע מלהלוות ולא הפנים את יסודות השנה השביעית ולא פיתח את רגש האחוה בענייני ממון הרי במצב כזה לא דיברה תורה לכל אדם, והשמטת כספים במצב כזה הוא אכן רק עניינם של חסידים עליזים, ולכן תיקן הלל פרוזבול המתאים לרוח העם כי מי שלא עבר בשנה השביעית תהליך עמוק של אחווה ושוויון — לא יכול באופן טבעי לומר "משמט אני". והלל הבין שכשאל אדם אומר זאת באופן טבעי — אי אפשר לחייבו לומר זאת נגד רצונו, ולכן תיקן פרוזבול.

ד. שמיטת כספים ביובל

ההלכה היא ששמיטת כספים נוהגת רק בשביעית ולא ביובל. וכך דברי הרמב"ם (הל' שמיט' פ"י ה"ז): "יתירה שביעית על היובל שהשביעית משמטת כספים ואין היובל משמט כספים". מקור הדברים הוא בתורת כהנים (פרשת בהר סי' כז) "אין יובל משמט כספים" וכן בספרי (פרשת ראה סי' קיב) ש"אין היובל משמט מלוה". אולם הירושלמי (ר"ה פ"ג ה"ה) מביא לכאורה שיטה החולקת על התורה כהנים והספרי: "...וזו דברי ר' יודא ור' ייסא אבל דברי חכמים קידוש בי"ד ותקיעת שופר והשמט כספים משמיטים".

על כך שואלת הגמ' "ולא בסוף הם משמיטים?" (קרבן העדה — ואיך תעכב השמטה זו את היובל שכבר עבר). ועונה הגמרא "אל תירא דניאל כי מן היום הראשון אשר נתת לבך

להבין ולהתענות לפני אלוקיך נשמעו דבריך"; (קרבן העדה — הכי נמי אם נתנו בתחילת השנה בליבם להשמיט כספים בסופה הרי היא יובל ואם לאו אינו יובל).

לפי דברי הירושלמי, יובל משמט כספים בסופה אם קיבל עליו בתחילתו, א"כ לכאורה לפי הירושלמי, בשנת היובל כבר בתחילתו יש לו לאדם לקבל עליו את השמטת הכספים. ואם כן זה סותר את שאמרנו שרק בסופה של השנה, אחרי תהליך ממושך של התנתקות מרכושנות, יכולה לחול שמיטת כספים ולא בתחילתה?

אולם, שנת היובל הרי באה אחרי שנת הארבעים ותשע שהייתה שנת שמיטה ולכן יכול האדם שעברה עליו שנת שמיטה ופיתח בה רגש אחווה לכל אחד מבני ישראל, לקבל עליו כבר בתחילתו של היובל החל באותו זמן להשמיט כספים.

ה. המחזיר חוב

המעלה העליונה ביותר היא בניית חברה שכל פרטיה בעלי רמה מוסרית גבוהה. ואכן המלווה מצדו, מוחל על חובו ומשמט אותו בלב שלם כמו לבן משפחה אהוב. אולם הלווה, מצדו, ראוי הוא שיחזיר את חובו שכן הבטיח להחזירו וכך פוסק הרמב"ם (הל' שמיט' פ"ט הכ"ח, עפ"י דברי המשנה שביעית פ"י מ"ח-מ"ט): "כל המחזיר חוב שעברה עליו שביעית רוח חכמים נוחה הימנו וצריך המלווה לומר למחזיר משמיט אני וכבר נפטרת ממני אמר לו אעפ"כ רצוני שתקבל יקבל ממנו שנאמר לא יגוש והרי לא נגש ולא יאמר לו בחובי אני נותן לך אלא יאמר שלי הם ובמתנה אני נותן לך".

הדרישה המוסרית היא שכל אחד יכיר את חובותיו כלפי זולתו. חובת המלווה אכן לשמט ולא לתבוע אולם חובתו המוסרית של הלווה להחזיר, ולא בגלל לחץ המלווה אלא מצד עצמו כי הוא מרגיש שרוצה לעשות חסד עם אדם ולתת לו מתנה. כך יוצרת השמיטה חברה בעלת חוסן מוסרי שכל אחד יודע את חובותיו, ולא חברה נהנתנית שכל אחד עומד על זכויותיו.

ו. מצוות הקהל

כל דין שביעית שמשמטת בסופה נלמדת בספרי (פרשת ראה) מהיקש ממצוות הקהל:

"מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות — נאמר כאן קץ ונאמר להלן קץ מה קץ האמור להלן — בסופה ולא בתחילתה, אף קץ האמור כאן — בסופה ולא בתחילתה".

וכך הביא הרמב"ם היקש זה (הל' שמיט' פ"ט ה"ד). אולם בפסוקים אלה מפרשת הקהל יש קושי: כי הרי חג הסוכות חל בשנה שמינית ולא בשמיטה! ומדוע מזכירה התורה את שנת השמיטה (עי' רש"י)?

אולם רצתה התורה לתלות גם את מצוות הקהל אחרי שנת השמיטה אחר שעברה שנה שלמה של התעסקות רוחנית ללא מתח חומרי ללא קנאה ותחרות שאז אפשר להיפתח לשמיעת דברי תורה ברמה רוחנית גבוהה יותר. לכן הדגישה התורה "מקץ שבע שנים", בחג הסוכות, ומיד אחר שנת השמיטה, שבו עולים לרגל. בעליה הרוחנית הכפולה של עליה לרגל לירושלים ואחרי השמיטה — יכול העם כולו על נשיו וטפיו לשמוע ללמוד ולירא את ה' ולהתעלות לרמה רוחנית גבוהה ביותר.

סיכום

שנת השמיטה היא שנה שבה העם כולו מגלה במשך שנה שלמה את מעלותיו וסגולותיו, ובעיקר את היסוד העמוק של בין אדם לחברו בהפקרת השדות ובאיסור סחורה.

נקודת המבחן היא בסוף שנת השמיטה כאשר הלווה בא להחזיר את חובו והמלווה שיחסו לכל אחד מישראל הוא כמו לאח אומר משמט אני. הלווה מצדו שגם הוא בעל חסד, למרות שאינו חייב, מחזיר לו את חובו. אחרי שנה זו, ראויים כל ישראל למעמד הקהל שבו שומע העם כולו את דבר ה' כמעמד הר סיני מחודש.